

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2020)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPYU00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор *PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор *PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

**Ж. Т. Қадыров, Ж. С. Таласпаева,
Е. С. Бейсенбаева, А. С. Иманбаев**

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.

Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ «ҰЛПАН» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Мақалада Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романының көркемдік құрылым мәселесі қарастырылады. Шығарманың көркемдік құрылымы тарихи шындыққа негізделген бейнелер тағдырының үлкен тарихи жинақтау дәрежесімен ерекшеленетіндігі аңғарылады. Шығарманың өзгеше көркемдік ерекшелігі ретінде сюжеттік-композициялық желі қосарланып отыратын егіз бейнелердің берілуімен күрделендіріліп контраст түрінде келуі жазушының шеберлік мүмкіндіктерін байқатады.

Романның стилі байсалды, өмір шындығын кең қамтып, асықпай суреттеумен ерекшеленеді. Оқиға жанр талабына лайық бас кейіпкердің іс-әрекеті маңында өрбісе де, Ұлпанға қатысты біраз адамдар дараланып берілген. Әсіресе Мүсіреп пен Шынар, олардың мінез-құлқы мен адамгершілік белгілері оқушысын риза етеді. Есенай-Мүсіреп, Ұлпан-Шынар араларындағы құрбының жарастықты өзілі мен сыйластығы халықтың жақсы әдет-ғұрып, салт-санасының әдемі көріністері есебінде де бағалы. Дәуір мен адамның диалектикалық байланысын ел өмірінің көп салалы шындығы арқылы жазушы эпикалық суреткерлікпен көркем бейнелейді.

Шығармадағы қосалқы, жанама оқиғалардың кездесуі шығарманың композициялық бітімін анықтай түседі.

Кілтті сөздер: тарихи шындық, кейіпкер, сюжет, жәп бейне, тартыс, идеялық композиция, қосалқы, жанама оқиғалар.

Кіріспе

Қазақ халқының рухани тұрғыдан жан-жақты дамуына өз шығармаларымен зор үлес қосқан ақын-жазушылардың туындыларын зерттеп, олардың шығармашылығын талдап-таразылау, анықтау қай уақытта болсын өз маңызын жойған емес. Ана тіліміздің зор құдіретінен

нәр алған қаламгерлер әдеби мұрамызды мазмұнды етіп, оны дамытуды көздейтіні ақиқат. Әдебиет тарихындағы талай белгілі есімдер, аттары әлемге әйгіленген қаламгерлер халық тарапынан өздерінің лайықты бағасын алумен қатар олардың туындылары әдебиет зерттеушілерінің назарынан тыс қалған жоқ.

Оқиғалары тартымдылығымен, композициялық құрылысы ширақтығымен, тілі әсерлі, құнарлы көркемдігімен айрықша ерекшеленіп көрінетін көптеген шығармалардың авторы, барша қазақ оқырмандарының сүйікті қаламгері академик жазушы Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов үлкен шығармашылық дәуірді бастан кешірді. Жалпы суреткердің өзіндік даралығы болу үшін оның идеялық позициясы биік болумен қатар, ол дарынды болуы да басты шарт. Оның үстіне қаламгердің өзіне дейінгі әдебиет классиктерінің тәжірибесіне де мықтап арқа сүйеуі ауадай қажет. Осы қасиеттердің барлығы бір бойынан түгел табылатын Ғабит Мүсірепов – қандай шығарма жазса да, оны әдебиеттің саф алтындай мінсіз, мәңгі туындысына айналдыратын аса сирек таланттардың бірі.

«Ғ. Мүсіреповтің шығармашылық ерекшеліктерінің бірі – оның үнемі іздену, өсу үстінде болып, ұдайы шеберлік шындап, талап, талғамын өсіріп отырғандығы» [1, 3 б.]. Мұны біз оның көптеген шығармаларымен қатар «Ұлпан» романынан да байқаймыз. Мейлінше анықталған идея, сараланған тақырып, барынша екселген оқиғалар желісі, мынның ішінен оп-оңай тауып алуға болатын іріктелген кейіпкерлер, қамшының өріміндей жымдасып келген көркем тіл – аталмыш туындының оқырманды бірден баурап алатын басты қасиеттері.

Жазушының прозалық шығармаларын зерттеушілер «Ұлпан» романында да Ғ. Мүсірепов өзінің ізденгіштігімен, үлкен суреткерлігімен танылғанын айта келе: «Бұл шығарма шұрайлы тілімен, оқиға өткірлігімен, адам мінезінің шебер жасалғандығымен қызықтырады. ХІХ ғасырдағы қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін суреттейтін, адамдардың тұлғасын бар қырынан ашатын көркем, шыншыл шежіре», - дейді [2, 48 б.].

Зерттеудің нысаны: Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романының көркемдік құрылымы.

Зерттеудің пәні: Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романының шығармашылық тарихы және көркемдік құрылымы.

Мақсаты: Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романын тарихи шығарма ретінде қарастыра отырып, оның поэтикалық жүйесін зерттеу. Туынды тіліне талдау жасап, суреткердің шығармашылық шеберлігін, авторлық қолтаңбасын айқындау.

Міндеттері: «Ұлпан» романының зерттелуі мен оның шығармашылық тарихына шолу жасау;

– жазушының шеберлік мүмкіндіктерін көрсететін көркемдік құрылымдарды анықтау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі: Жұмыс барысында хроникалды-жүйелі сипаттауды пайдалана отырып, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, жүйелі-кешенді, контекстуалды талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеу жұмысы қазіргі қазақ әдебиетінің теориялық мәселелерін шешуге, басқа қаламгерлердің шығармашылық зертханасын, көркем проза, оның ішінде роман жанрын жүйелі зерттеуге өзіндік үлесін қосады. Жұмыстың нәтижелері мен тұжырымдарын қазақ әдебиеті бойынша дәрістер мен тәжірибе сабақтарында, арнайы курстарда көмекші құрал ретінде қолдануға болады.

«Ұлпан» романының оқиға өрісі тарихи шындыққа негізделіп құрылған. Романның негізгі кейіпкерлері – өмірде болған адамдар. Автор өз ойына көп жылдар бойы тебіреніс туғызып, өзін қайран етіп келген тағдыры жұмбақ, табиғаты бөлек, төтенше жанның шынайы бейнесін қалпына келтіру үшін, бір азғантай ғана атаның, шағын рулы елдің тіршілік-тынысын қадағалап, сол арқылы бүкіл халқымыздың белгілі бір кезеңдегі болмысын көркемдік шындық күшімен көз алдымызға елестетеді. Жеке адам тағдырын үлкен тарихи жинақтау дәрежесіне көтереді.

Жазушы өмірдің нақты қай белесін ойып алып, тарихтың қай бетін аударыстырып, біздің алдымызға қандай тағдырлар талқысын елестетіп еді? Біздің алдымызда бұдан екі ғасыр бұрынғы қазақ қауымның өмір көріністері суреттеледі. Шығарманың басты кейіпкері – Ұлпан өміріне байланысты өрбіген сюжет желісі жиырма шақты жылдың ауқымындағы неше түрлі қат-қабат қақтығыс оқиғаларды қамтып, халқымыздың өткен тарихындағы белесті бетбұрыс кезенді бейнелейді. Жазушы шығармасында суреттелген мезгіл – ХІХ ғасырдың екінші жартысы. Ресей империясына қосылғаннан кейінгі қазақ елінің өмірінде болған прогрессивтік табыстар, кейіпкерлердің өмір эпизодтары арқылы әрі нақты, әрі тартымды бейнеленген. Орыс халқымен қарым-қатынастың күшеюінің нәтижесінде қазақ халқының тұрмысына бірден-ақ үлкен өзгерістер, елеулі өзгерістер, елеулі жаңалықтар ене бастады. Қазақ елі бірте-бірте отырықшылық өмірге ауысып, қазақ даласына тауарлы капитализмнің элементтері келе бастағаны белгілі. Сол тұстағы қазақ даласында көне тап қайшылығы күшейе түсті. Бұқара халықтың бостандыққа, оқу-білімге, жаңалыққа ұмтылуы өріс ала бастады. Қалың қазақ бұқарасының орыс халқымен байланысының нығая түсуі сол тұстағы әлеуметтік, қоғамдық өзгерістермен тікелей байланысты еді. Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» романында қазақ елінің орыс халқымен жақындасып, әлеуметтік өмірдің жаңа қырқасына көтерілуін сол дәуірдегі тарихи шындыққа сай дұрыс бейнелеген. Суреткер өзінің қалаулы кейіпкерлерін соншалықты сүйіспеншілікпен суреттей отырып, заман бейнесін бұрмалауға

бармайды. Осы шығарманың бас қаһарманы Ұлпан өз дәуірінің ауыр жүгін арқалай жүріп, халық мүддесін, ел тілегін өз өміріне өзек етеді. Сол үшін күреседі, ақтық деміне дейін өз борышына адалдығын сақтап, азаматтық ардақты атына дақ түсірмей өтеді. Көзі тірісінде қадірлеп, өзінен кейін рухын ұлықтаған халқының ұлы жазушыға деген ізгі ілтипатының ішінде осындай асқақ бейненің де алғысты аманаты бар.

Романның бас кейіпкері Ұлпан алдымен әлеуметтік теңсіздікке қарсы. Ол өзі жоқшылық зарын тартып өскендіктен, Есенеі аулына келгеннен кейін, талай жыл бойы төбе бидің төлеңгітіндей ақысыз-пұлсыз жалшылықта жанкешті болып тіршілік еткен жарлы ауылдардың талай жылғы ақысын қайтартып береді, иесіз жатқан шұрайлы жерлерді де соларға бөліп береді. Елді отырықшылыққа бастайды. Жұртқа қыстау салғызады, егін ектіреді. Ұлпан қайраткерлігі осындай ауыл өміріндегі күнкөріс мәселелерімен де шектеліп қалмай, ірі-ірі әлеуметтік мәселелерге дейін көтеріледі. Ұлпан ұсынысымен қазақ әйелінің қоғамдық жағдайын жақсарту бағытында, жесір туралы, әйелдің мүліктік правосы туралы заңдар қабылданады.

Бұл – тарихи шындық жазушының біз үшін үлкен жаңалығы, әдебиет алдындағы үлкен еңбегі – осы тарихи шындықты нағыз көркемдік шындық күйінде әсерлі етіп суреттей білуінде. Туған әдебиетімізді тұлғалы бейнемен молықтырып, Ұлпан сияқты тың, соны, жаңа кейіпкердің жарқын бейнесін жасауында.

Оқиға бұдан екі ғасыр бұрын болған дедік. Ол қазіргі Қазақстанның қиыр солтүстігінде тіршілік еткен қазақ руларының өмірінен алынған тарихи шындық. Романда далалық Омбы генерал-губернаторлығына қарасты Аманқарағай округінің төбе биі болған Есенеі өмірінің соңғы кезеңіне байланысты оқиғалар суреттеледі. Жасында батыр болған, кейін әділ де қатал би атанған Есенеі жасы алпысты алқымдап, қартайып келген шағында өзінің жас кезіндегі жауынгер үзенгілесі, талай жорықтарды бірге өткізген қанды көйлек досы Артықбай батырдың жас қызы Ұлпанға үйленеді де, өзінің бар билігін соған беріп қояды. Беделді бидің атынан билік жүргізген жас әйел жүре келе, өзінің әділдігімен, қайырымдылығымен, халықтың камын ойлап, болашағына көз жібере алған ақыл-парасатымен ел-жұртына өте қадірлі адам болады. «Ел анасы» деген ардақты атқа ие болады. Артында аңыздай болып «Ұлпан ана» есімі қалады. Бірақ осының барлығы өткінші құбылыс еді. Іргесі берік ел билеушілер Ұлпанға жаппай жабыла, жағалай ор қазып, ақыр аяғында оны тағылықпен жұтып қояды. Сол заманда ілуде біреудің уақыттан озып шығуы қандай заңды болса, ондайды ақыр аяғында мерт қылу ол да сондай заңды екен. Заман әлі отаршылдар мен би-болыстардікі. Олардың зұлмыр заңы бойынша өзіне қарсы келетін жаңалық атаулының қалайда өзі жойылуы керек. Сол үшін барлық шараны қолданады. Есенеі мен Ұлпанды сырттан шалып құлата алмаған жаулары іштен шалып құлатты:

Еснейді мешел қылып өлтірді, Ұлпанды құса қылып өлтірді. Бірақ олардың жаңалық ретінде жаққан шам-шырағын сөндіре алған жоқ. Оның сәулесі ағайын-жұрттың жүрегінде сақталып, Ұлпан басына қойған символдық ақ құлпы тасқа жазылған. «Жау жоқ деме, жар астында, бөрі жоқ деме, бөрік астында» дегендей, керей, уақтың «дәулері» тікелей ештеңе істей алмаған соң, ішкерілеп Ұлпанның күйеу баласы Торсанды пайдаланды.

Ғ. Мүсірепов «Сөз соңында» Ұлпан туралы ел аузынан естігенін ескерте келіп, «Ұлпан» сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады деуі тегін емес [3, 242 б.]. Себебі жазушының Ұлпан бейнесіне «сондай бейнелерді» қоса қабаттауы, оның Ұлпан образын типтендіріп алуының дәлелі. Ұлпан бейнесі типтік образ болмас еді, егер ол ертегілердей «мал малданып, жан жанданып» бітсе, егер Ұлпанды Торсан жалмауыздың тұзағына апарып құлатпаса, егер аз уақыт өз ортасына Ұлпан істеген жақсылықты би-болыстар бір мезгілде таптап кетпесе. «Ұлпан» романының осылай бас қаһарманының трагедиялық апатқа ұшырауымен аяқталуы табиғи да заңды. Өткен заманда басқаша аяқталуы мүмкін де емес еді. Оқиғаның осылай типтік жағдайда дамып, образдарының типтік характер алуы – романның ұтымды көркемдік шешімі.

Жазушы шығарма сюжетін шиыршық атқан шымырлыққа, композициясын ширақ та шынайы сұлулыққа жеткізген. Еснейдің қалың жылқысы Қаршығалыға қарай қаптап келе жатқанда, астындағы жалғыз атын қарсы жүгіртіп, аз ғана кедей ауылдың арызын айта келген албырт мінез жас жігіт кейпіндегі қыз бейнесі қандай ыстық. Дәулеті мен қайраты қатар қайтқан қарт батырдың жалғыз таянышы өзі екенін сезінген есті де еркін қыздың бойында мінез адуындығы мен ақыл уыттылығы қатар тебіндеп келе жатқан тәрізі бар-ды. Тағдырдың ең алғашқы таяғындай болып алдынан Түленнің жарымес құлғанасы қараң еткенде ғана өмірге өгейсіне бір жауған етіп, сонсоң от жанар қайтадан жайнап жүре берген. Енді келіп Еснейдің мықты құрығына іліккенде, Ұлпан мінезіндегі ерлік нышаны алғаш рет айқын білінді. Өз халінің шарасыздығын санадан гөрі бала сезіммен түйсінген бірбеткей қыздың Еснейге келісім беруінде сондай ерлік бар еді. «Есемді жібермеспін» деген ішкі тәуекелі болғанмен, жан жарасын өзін сездіре қоймаған ет қызуы да жоқ емес-ті.

Тарихи шығарма қашанда өмір көрінісін тарихи нақтылықпен қаз-қалпында көзге елестетпек қой. «Ұлпанда» да осындай тарихи танымды эстетикалық ләззатпен ұштастыратын сәттер көп-ақ. Мысалы, заманы өткен батырлықтың жұрнағы Артықбай шойнақ боп қалып, Еснейдің өзі ел билеп кеткен де, ал ендігі бір өкілі Сәдір қолына найза орнына құрық ұстап, жылқышы болып кеткен.

«Егер көркем шығарманың мазмұны түрліше мінездер мен типтердің өзара қарым-қатынасынан туған шындық, өмірлік оқиғалар тізбегі десек,

осының өзі сюжетте адамдар мен заттардың тұтасқан ішкі-сыртқы қимыл-әрекет жүйесі ретінде, кәдімгідей қозғалыс, белгілі бір даму үстінде көрінеді», – дейді академик З. Қабдолов [4, 165 б.].

Осы орайда ойға орала беретін бір өзгеше көркемдік ерекшелікті айтпай кетуге болмас еді. «Ұлпанда» Ғ. Мүсірепов шығарма құрылымын, бейнелер жүйесін, кейде тіпті сюжеттік-композициялық желіні де әдейі қиындатып, күрделендіріп отыратын сияқты. Мәселен, шығарманың өн бойында бір-бірімен жұптасып, қосарланып отыратын егіз бейнелер бар. Ұлпан мен Шынар, екі Мүсіреп, Есеней мен Артықбай, Тілеміс пен Торсан, тіпті екі жас жігіт Кенжетай мен Мұстапа, екі әнші қыз Кәукер мен Бикенге дейін осындай.

Кейде автор екі жұп бейнені контраст ретінде де алуы мүмкін. Айталық, алғашқы тарауларда ғана көрінетін аңшы Мүсіреп «түрікпен» Мүсірептің жақсы қасиеттерін салыстыра көрсететін, немесе Есенейдің сыншыл, талапшыл, қатал табиғатын нақтырақ танытатын алаң ретінде алынды дейік. Ал енді көп-көп жақсы мінездері де, тағдырлары да өте ұқсас Ұлпан мен Шынар ше? Сөз жоқ, бұл – бейнелерді даралауда, көркемдік құралдарын әркімге шақтап бөле пайдалануда елеулі қиындық туғызатын жәйт. Бәлкім, тарлан жазушы өз шеберлігін өзінің талапшыл сынақ талқысына бір салып алайын деп, әдейі де істеген болар. Қайткенде де осы қиындықтан қысылмай, үлкен шеберлік мүмкіндіктерін айқын таныта, мүдірмей өткен.

«Сюжеттің жаны мен жүрегі – тартыс. Ал тартыстан сюжет құрап, қалыптастыратын – композиция» дегендей [4, 170 б.], «Ұлпан» романының идеялық композициясы біртұтас. Шығарманың көркемдік бітімі шын шебердің қолынан шыққан асыл бұйымдай мінсіз. Сюжеттік желіні тартудағы ұсталық, композициядағы сымбаттылық, алма кезек келіп отыратын суреттеу, баяндаудағы тартымдылық шығарманың идеялық мазмұнын жан-жақты толық ашуға тікелей көркемдік қызмет етіп тұр. Ал шығарма жазу үстіндегі жазушының бейнелі де бай тілі, өмір шындығын берудегі образды өрнектері оқушысын бірден өзіне тартып үйіріп әкетеді. «Ұлпан» романының оқырманға берер эстетикалық ләззаты мол.

Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романында жасанды ситуацияға құрылған іс-әрекеттер шығарманың соңғы бөлімінде кездесіп қалады. Мәселен, Сибан жорығына қатысты әрекеттер. Кейіпкердің ерлігін санамалап көрсете беру оның образын толық ашқандық емес, шеберлікке байланысты кейіпкер бейнесі бір немесе бірнеше әрекетпен-ақ ашыла түседі. Жазушы романның бас кейіпкері Ұлпанның «ерлік» санын тым көбейтіп жібереді де, жоғарыда айтқандай жасандылыққа барады.

Романның композициялық бітіміне, идеялық анықтығына ерекше әр беретін компоненттердің бірі – негізгі сюжеттік, тартыстық желімен қатар берілетін қосалқы, жанама оқиғалардың кездесуі. Ғ. Мүсірепов романда

оқиғаларды екшеп, іріктей түседі. Олардың ішінен кейіпкерлердің мінез ерекшелігін танытатын түйін, ситуацияларды таңдай білген. Ұлпанның да, Есенеидің де, екі Мүсірептің де тұлғаларын танытарлық психологиялық сәттер мол. Кейіпкерлердің іс-әрекеттерін сырттай суреттеп қана қоймай, олардың ой-толғанысын, ішкі жан-дүниесін бере білуі де – суреткерлік табыс. Кейіпкерлердің әр түрлі іс-әрекеттері оқиғадағы қажетті деталь болып табылады. Қаһарманның даралық бейнесі, адамдық келбеті әр қырынан, әр жағдайда көрінуі арқасында толысып шығады.

Шығарма кейіпкерлерінің басына тән ерекшеліктер белгілі оқиғалар үстінде анықталады. Романда тек қана Ұлпан мен Есенеидің, Мүсіреп пен Шынардың арасындағы қатынастар ғана емес, бұдан басқа да көптеген сюжеттік желілер тартылып отырады. Бір мезгіл Ұлпан мен Есенеидің, Есенеидің мен Мүсірептің, Ұлпан мен Шынар арасындағы жайлар сөз болады. Сондай-ақ Еменалы, Қожық, аңшы Мүсіреп сияқты кейіпкерлердің бастарында да түрлі-түрлі жайттар кездесіп отырады. Сонымен «Ұлпан» романының оқиғалық жағы да, кейіпкерлерінің мінездеу жағы да саралана, нақтылана түскен.

Біз композицияны әдеби шығарманың сыртқы түрінің ғана симметриясы емес, сонымен қатар ішкі сырының да гармониясы деп түсінеміз [4, 170 б.]. «Ұлпан» романының композициялық құрылысы өзгеше шебер сомдалған. Мұнда негізгі мәселе – Есенеидің мен Ұлпан арасындағы қарым-қатынасы әңгіме болып баяндалады. Романда кездесетін қосалқы желілі әңгімелер шығарманы негізгі идеядан жырақтатпайды. «Ұлпан» романы жөнінде М. Бекбергеновтың жазған зерттеу еңбегінде романның осы алуандас жетістіктері жайында бірсыдырғы дұрыс ойлар айтылған. Біз бұл пікірлерді құптаймыз. Сонымен қатар «Ұлпан» романының тартыстық, сюжеттік, композициялық шеберлігі Ә. Нарымбетов, М. Бекбергенов, М. Тілеужановтардың зерттеу еңбектеріне негіз болды.

«Шығарманың шын мәнінде көркем болуы көп шарттылықтарға байланысты. Бұл ұғымға таңдап алған тақырыптан, талғап алған оқиғадан бастап, сюжет құру, композиция жасау, кейіпкер мінездерінің толық ашылуы сияқты көптеген жайлар қосылады. Шығармада тек адам өмірі ғана жеке-дара суреттеліп қоймайды. Оның айналасы, қоршаған табиғаты, басқалармен қарым-қатынасы, сөйлескен сөздері, ойлаған ойлары – барлығы да өз бояуымен, өз өрнегімен берілуі тиіс», - деген Ш. Елеуеновтің пікірі толық құптарлықтай [5, 4 б.]. Шынымен де, суреттеуде қолданылатын құралдар неғұрлым көп, бай болса, шығарманың да ажары арта түспек. Мәселен, шығарманы бірыңғай автордың аузымен айтып шығу оқушыны жалықтырар еді. Сондықтан да суреткерлер түрлі тәсілдер қолданады. Бірде автор атынан баяндау жүреді, екінші жерде сөзді кейіпкердің өзі алып кетеді. Тағы бір жайларда кейіпкердің көңіл-күйін білдірудің амалы ретінде

табиғат суреттері кезектеседі. Немесе қаһарманның ішкі толғаныстары монолог ретінде айтылады. Кейіпкер өмірінің қай тұсында нені көрсету қажет болса, соған лайық бояулар алынады. Кейбір жазушылар көбінесе диалог арқылы оқиға мазмұнын да, кейіпкерлердің жай-күйін де береді, ал екінші біреулері оқиғаны қызғылықты етіп құруға шебер. Қалай болған күнде де шығарманың композициялық бітімі негізгі авторлық идеяға, өмір материалының табиғатына және кейіпкер мінезінің бағытына байланысты жасалуы керек.

Композиция заңдарын есте тұту – әрдайым қажет. Теорияның ежелгі қағидасы бойынша жазушы өзінің шығармасында қаншама көп мәселелерді қозғағанымен, соның ішінде кейбір жайларға айрықша түбірлей тоқталуы керек. «Ұлпан» романында мұндай сипат бар. Романдағы мәселе – Ұлпан мен Есеней арасындағы адамгершілік қарым-қатынас, Ұлпанның ел билеуі, айналасындағы адамдардың зұлымдығы. Сонымен қатар романда басқа да оқиғалық, тартыстық желілер қатар-қатар таралып жатыр. Бірақ та жазушы соның барлығына жеткілікті көңіл бөліп, негізгі мәселе мен қосалқы мәселелердің сәйкестігін бұзбай алып жүреді.

Шығарманың көркемдік құрылысына үніле қарасақ, Ф. Мүсіреповтің үйреншікті шеберлігіне тағы да көз жетеді. Өзінің кең арнасында кейде жылым, кейде толқын ағысымен көп жағаға соғып, көп суретті көз алдына жаятын ұлы өзен іспетті өмірдің көп саласын, көп құбылысын қамтитын оқиға даму динамикасы тек эпикалық шығармаларға ғана тән құбылыс. Сол секілді «Ұлпан» романы да XIX ғасырдың ортасында, Кенесары көтерілісі секілді кейбір оқиғаларға соға отырып, сол кездегі өмір мен Есеней, Ұлпан, Мүсіреп, Артықбай, Сәдір, Торсан, Жәуке секілді бейнелердің ара-қатынасын ашып, танытарлық жай-жағдай, құбылыстарды суреткерлік тәсілмен бірте-бірте алға тартып отырады. Бірақ осы суреткерлік тәсілдің өзегі шығарманың өн бойында тұтас сақтала бермейді – кейде ол жұқарып, кейде үзіліп барып, жалаң баяндауға, публицистикалық топшылауға ауысатыны аңғарылады. Сонда әңгіме өрнегінің психологиялық арқауы босаңсып, түйдек келген көркемдік әсеріміздің сәл әлсірегенін сезінетіндейміз. Бұл әсіресе Торсан мен Жәукенің зұлымдық әрекеттері мен Ұлпанның күйреп, у ішер тұсындағы трагедиялық күйін суреттеуге қатысты. Романның мұндай бірен-саран кеметігі шығармадан алған жалпы әсерге нұқсан келтірмейді.

Сюжетті шығармалардың мазмұнында көбіне күрделі қайшылықтар, өмірлік тартыстар желі тартып жатады. Тартыс – өмірдегі қайшылықтардың өнердегі көрінісі, адам тіршілігіндегі түрліше қарама-қарсылықтардың, адамға тән әр алуан көзқарастағы, идеядағы, сезімдегі, нанымдағы, іс-әрекеттегі, мақсат-мүддедегі кереғар құбылыстардың өнер туындысындағы жинақталуы, суреттелуі [4, 166 б.]. «Ұлпан» романындағы тартыс – ойдан

шығарылған не қолдан жасалған көрініс емес, ақиқат шындықтағы алауыз әлеуметтік күштердің айқасы.

Романдағы негізгі тартыс етекбасты болып қалған ескілікті көзқарас пен Ұлпанның арасында өрістейді. Бірақ Еснейдің бетін байқаған жұрт Ұлпанның ісіне ашық қарсы келе алмайды. Бірен-саран бой көрсеткен наразылықтарды Ұлпан біресе бірбеткейлігімен, біресе ақылымен басып тастап отырады.

Тартыстың бірталай өрістейтін жері – Еснейдің ауру кезі мен қайтыс болғаннан кейінгі тұсы. Бұл кезде ол билігін әйелге беріп қойғысы келмеген билер сахнаға шығады. Олармен арадағы талас-тартыс Ұлпанның халықтық көзқарастарын аша түседі.

Ұлпан өмірінің трагедиямен аяқталуы да заңды. Беймезгіл заманның қым-қуат пәлекор саясаты Ұлпан үйіне Торсан болып кіреді де, оның байлығын да, беделін де өзіне пайдаланып, жалғыз әйелді шетқақпай жасайды. Біжікен өлімі оны тездете түседі. Сөйтіп қоғам мен адамның арасындағы қайшылықты күй кейіпкердің өлімімен бітеді. Әділетсіздік билеген сол заман шешімі басқаша болуы да мүмкін емес еді.

Романның соңғы бөлімінде, баяу дамитын эпикалық стильден жазушының біраз жаңылысып қалғаны да байқалмай қалмайды. Мұны біз шығарманың алғашқы екпінмен жазылып бітпей, үзіліске ұшырағанынан ғой деп ойлаймыз. Оқиғаны баяу дамытып, уақыт пен кеңістікті молынан қамтыған реалистік стиль бұл тұста жеделдеп, уақыт та, оқиға да секіріңкіреп кетеді. Қалың мал, әменгершілік, сол кездегі оқыту жүйесі жайлы өңгімелеуге көбірек орын беріледі. Ұлпанның жаңалықтары мен халықтық істері қазақ ортасында нанымды дамып, оны халық анасы боларлық күйге көтеруге жеткілікті сияқты да еді. Жазушының оны орыс әкімдерімен кездестіріп, қазақ әйелінің құқығы жайлы келіссөздер жүргізуге қатыстыруы онша сендіре қоймайды. Ұлпанның осы келіссөзде тапқан жетістігін жазушы он сегізінші тарауда қосылған жастардың математикалық формуласы арқылы қысқа түсіндірген болады. Бұл, әрине, реалистік суретке орын таппағандықтан жасалған иллюстрация. Сондай-ақ Қожық аулын шабу – шығарманың гуманистік идеясына пайдалы еш нәрсе қосып тұрған жоқ. Қожықтың пәле қуып, арам жолмен байып, күн көретіні үшін аулын шауып, жас бала, жесір әйелдерді шырылдатып, олардың түгін қалдырмай өртеу – оқушыға ауыр әсер қалдырады. Мұндай жорықтың Есней асының алдында әбігерлі күйде өтуі де лайықсыз.

Қорытынды

Қазақ халқының рухани тұрғыдан жан-жақты дамуына өз шығармаларымен зор үлес қосқан ақын-жазушылардың туындыларын зерттеп, олардың шығармашылығын талдап-таразылау, анықтау қай

уақытта болсын өз маңызын жойған емес. Ана тіліміздің зор құдіретінен нәр алған қаламгерлер әдеби мұрамызды мазмұнды етіп, оны дамытуды көздейтіні ақиқат. Әдебиет тарихындағы талай белгілі есімдер, аттары әлемге әйгіленген қаламгерлер халық тарапынан өздерінің лайықты бағасын алумен қатар олардың туындылары әдебиет зерттеушілерінің назарынан тыс қалған жоқ.

Оқиғалары тартымдылығымен, композициялық құрылысы ширақтығымен, тілі әсерлі, құнарлы көркемдігімен айрықша ерекшеленіп көрінетін көптеген шығармалардың авторы, барша қазақ оқырмандарының сүйікті қаламгері академик жазушы Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов үлкен шығармашылық дәуірді бастан кешірді. Жалпы суреткердің өзіндік даралығы болу үшін оның идеялық позициясы биік болумен қатар, ол дарынды болуы да басты шарт. Оның үстіне қаламгердің өзіне дейінгі әдебиет классиктерінің тәжірибесіне де мықтап арқа сүйеуі ауадай қажет. Осы қасиеттердің барлығы бір бойынан түгел табылатын Ғабит Мүсірепов – қандай шығарма жазса да, оны әдебиеттің саф алтындай мінсіз, мәңгі туындысына айналдыратын аса сирек таланттардың бірі.

С. Қирабаевтың «Ұлпан» романының композициялық құрылысы, жазушының тақырып таңдауы, басты идеяны саралап алуы жөнінде айтылған мына бір пікірі орынды-ақ: «Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» романында адам өміріндегі үлкен оқиғаларды, қат-қабат сюжетті желілерді қатарластыра тартып, әрі заман шындығын, әрі адам шындығын беруде ұсталық көрсетті. Қазақ халқының тарихындағы аса елеулі кезеңінің көркем шежіресін жасады. Сол арқылы халқымыздың көркем әдебиетінің дамуына зор үлес қосты. Сонымен қатар суреткер Ұлпан, Есней, Шынар, Мүсіреп сияқты ірі көркем тұлғалар жасады» [6, 4 б.].

Қорыта келгенде, аса көрнекті жазушы, шебер суреткер Ғ. Мүсіреповтің бұл шығармасында әдебиетімізде бұрын сонды іс түспеген бір тың тақырып аса шебер көркемдік шешімін тапқан еді деп кесіп айта аламыз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Ахметов, З.** Терең таным, биік талғам (Ғ. Мүсірепов шығармашылығы туралы) // Егемен Қазақстан. – 2002, 02.03.

2 **Әбілов, А.** Қазақ повестеріндегі ырғақ // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. – №7.

3 **Мүсірепов, Ғ.** Көп томдық шығармалар жинағы. III том. Ұлпан: Роман. – Алматы: Жазушы, 2003. – 248 б.

4 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы, Қазақ университеті, 1992. – 352 б.

5 **Елеукенов, Ш.** Ғабит сөзі – бүгінде көсемсөз // Егемен Қазақстан. – 2002, 30.03.

6 **Қирабаев, С.** Ғабен романдары – рухани мәдениеттің озық үлгісі // Егемен Қазақстан. – 2002, 26.04.

References

1 **Akhmetov, Z.** Tereñ tanym, biik talǵam (Ǵ. Músirepov shyǵarmashylyǵy túraly) [Deep knowledge, high taste (on the work of G. Musrepov)] In / sovereign Kazakhstan. – 2002, 02.03.

2 **Abilov, A.** Qazaq povesterindegi yrǵaq Qazaq tili men ádebieti. [Rhythm in Kazakh stories] In Kazakh language and literature. – 2006. – №7.

3 **Musrepov, G.** Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. III tom. Ulpan: Roman. [Collection of multi-volume works. Volume III. Ulpan: A Novel]. Almaty, 2003. – 248 p.

4 **Kabdolov, Z.** Sóz óneri. [The Art of the word]. – Almaty: Kazakh University, 1992. – 352 p.

5 **Eleukenov, Sh.** Gabit sózi – búginde kósemsóz [The word of Sh. Gabit-today is the word of the leader] Egeмен Qazaqstan. – 2002, 30.03.

7 **Kirabaev, S.** Qirabaev, S. Ǵabeñ romandary – rýhani mádeniettiñ ozyq úlǵisi [Gaben's novels-the best example of spiritual culture] In Egeмен Qazaqstan. – 2002. – 26.04.

Материал 18.09.20 баспаға түсті.

Ж. Т. Кадыров, Ж. С. Таласпаева, А. С. Бейсенбаева, Е. С. Иманбаев
Художественная структура романа Г. Мусрепова «Улпан»

Северо-Казакстанский университет имени М. Козыбаева
Республика Казакстан, г. Петропавловск.
Материал поступил в редакцию 18.09.20.

В статье рассматривается проблема художественного формирования романа Г. Мусрепова «Улпан». Художественная структура произведения отличается большой степенью исторического обобщения судьбы образов, основанных на исторической реальности. Сюжетно-композиционная линия, как своеобразная художественная особенность произведения, усложняется передачей двойных образов, дублируемых в виде контраста, отражает мастерские возможности писателя.

Стиль романа отличается серьезностью, широким охватом жизненных реалий и неторопливым описанием. История разворачивается вокруг действия главного героя, достойного жанра,

и некоторые люди, связанные с Уланом, индивидуализированы. Особенно их поведение и нравственные черты делают ученика довольным. Дружелюбный юмор и уважение его друга между Есенеи-Мусреп и Улпан-Шынар ценны еще и хорошими обычаями и традициями народа. Писатель изображает диалектическую связь эпохи и человека через многогранную реальность жизни страны с эпической живописью.

Встреча с сопутствующими, косвенными событиями в произведении позволяет определить композиционную составляющую произведения.

Ключевые слова: историческая правда, персонаж, сюжет, парный образ, конфликт, идейная композиция, вспомогательные, косвенные события.

Z. T. Kadyrov, Zh. Talaspaeva, A. S. Beisenbayeva, E. S. Imanbayev

The artistic structure of the novel by G. Musrepov «Ulpan»

Manash Kozybayev North Kazakhstan University),
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk.
Material received on 18.09.20

The article deals with the problem of artistic formation of G. Musrepov's novel «Ulpan». The artistic structure of the work is characterized by a high degree of historical generalization of the fate of images based on historical reality. The plot-compositional line, as a kind of artistic feature of the work, is complicated by the transfer of double images, duplicated in the form of contrast, reflects the writer's masterful abilities.

The style of the novel is distinguished by its seriousness, wide coverage of life's realities and unhurried description. The story revolves around the action of the main character, worthy of the genre, and some people associated with Ulan are individualized. Especially their behavior and moral traits make the student happy. The friendly humor and respect of his friend between Yesenei-Musrep and Ulpan-Shynar are also valuable for the good customs and traditions of the people. The writer depicts the dialectical connection of the epoch and man through the multifaceted reality of the country's life with epic painting.

Meeting with the accompanying, indirect events in the work allows you to determine the compositional component of the work.

Keywords: historical truth, character, plot, paired image, conflict, ideological composition, auxiliary, indirect events.

Теруге 30.09.2020 ж. жіберілді. Басуға 14.10.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,23 Мб RAM

Шартты баспа табағы 28,8. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3710

Сдано в набор 30.09.2020 г. Подписано в печать 14.10.2020 г.

Электронное издание

2,23 Мб RAM

Усл. печ. л. 28,8. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3710

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz